УДК 271.222(497.115)-523.4/.6-9
726.54/.71(=163.41)(497.11)
7.033.046.3(497.115)

Душко Кузовић
Department of Architecture Engineering, College of Engineering,
Dhofar University, Salalah, Sultanate of Oman
e-mail: dusko.kuzovic@gmail.com

ДОГРАДЊА АРХИТЕКТОНСКЕ САКРАЛНЕ БАШТИНЕ - Архитектонска, теоријска и етичка питања

Апстракт: *Рушевине црквених грађевина на простору Косова и Метохије захтевају акцију конзерваторске службе на проучавању, обради, заштити, излагању, и уподобљавању за туристичку презентацију и, посебно, за потребе вршења верске службе. Живот на терену доноси захтеве да се рушевине, без обзира да ли постоји довољна количина информација или не, обнове или дограде, на један од за конзерваторску и архитектонску струку прихватљивих начина, како би се могли користити за спровођење верских обреда. Прецизније, јавила се потреба да се недостајући део објекта догради до стања погодног за вршење службе у свим временским условима. Међутим, за конзерваторску струку рушевине, на које се дограђује или обнавља недостајући део објекта, у себи носе одређени фундус информација које је неопходно сачувати. Информације се односе на обликовне, конструктивне и организационе особине споменика и приликом сваке интервенције морају бити сачувани. Стога се, приликом опредељења форме, конструкције и материјала дограђеног дела објекта, мора водити рачуна о оним елементима и вредностима старог дела објекта који морају бити сачувани. Вредности старог дела објекта, кроз нови део објекта, морају бити истакнуте и стављене у равноправан положај са новим делом објекта. Овај рад је посвећен анализи горенаведених питања.*

Кључне речи*: Сакрални објекти, доградња сакралних објеката, конзервација архитектонских објеката, сакрална архитектура, етичка питања доградње сакралних објеката.*

Увод

Све су чешћи захтеви да се објекти из прошлости, посебно сакрални, обнове како би могли да се користе за обављање савремених црквених дужности без обзира на веома низак ниво њихове очуваности. Са терена, посебно су учестали захтеви за обнову објеката који се налазе на нивоу рушевина и за које постоји мало поузданих информација о њиховом архитеконском склопу, било изворном било неком од релевантних стања током животног века објекта. У пракси, велики број објеката управо услед недостатка поуздане документације за њихову обнову, према стручним и научним начелима, остаје у стању конзервираних рушевина. Такво стање је са једне стране задовољавајуће за научну заједницу али са друге стране незадовољавајуће за локалну, и посебно црквену заједницу, јер у њима не могу да се обављају свакодневне црквене дужности.

Међутим, у савремено друштву на Балкану, а посебно на простору Косова и Метохије, велики број сакралних објеката, нарочито уколико се налазе на нивоу рушевина (конзервираних или не) су нападнути од стране локалног становништва. Оно разноси постојећи материјал са рушевина дефинитивно уништавајући ретке, преостале, документе о објекту. Материјал са хришћанских сакралних објеката се користи за изградњу стамбених и помоћних објеката (штала, остава за сено и дрва, свињаца, кокошињаца итд.), за подизање ограда око домаћинстава, подлогу путева, изградњу заштитних насипа од поплава, равнање терена ради изградње објеката или једноставног уређења дворишта итд. Уништавањем рушевина хришћанских сакралних објеката се очекује да се уклоне историјски докази о постојању народа и верских заједница који су на том простору обитавале у прошлости. Овакав циљ је првенствено дефинисан у политичким и делом верским програмима.

На основу непосредних искуства са терена, оваква врста напада на објекат је посебно приметна за објекте који се налазе у стању рушевина, конзервираних или не. Стога је све чешће мишљење у јавности да објекат који је завршен у целости и који може да служи у сврху обављања црквеног обреда има већу заштиту од потпуног уништења у односу на сакралне објекте који се налазе у стању рушевина, односно без обзира на ниво на коме су презентовани.

Наредно питање се односи на третман материјала који је отет са локалитета сакралних објеката. Третман отвара низ питања као што су: етичка питања (да ли је у реду користити материјал са сакралног објекта у коме је неколко векова вршен обред за изградњу штала, ограда, насипање путева па чак и изгадњу стамбенх објеката), кривична питања (уништавање културног материјала, неизвршавање преузетих обавеза вршења власти), културна питања (културно чишћење које се врши уклањањем рушевина сакралних објеката), итд.

Са намером да се одржи научни приступ према архитектонском споменику и у исто време удовољи захтевима црквене заједнице, у савременој пракси се јавља неколико решења:

1) у изградњи нове црквене грађевине поред рушевина,

2) новој црквеној грађевини на сасвим новом месту,

3) у доградњи рушевина новом грађевином која је у духу архитектуре у којој је грађена рушевина,

4) у доградњи у духу савремене архитектуре,

5) у подизању заштитне грађевине изнад рушевина која истовремено омогућава да се у рушевини обављају црквени послови.

Циљ рада је да анализира архитектонска, конзрваторска, етичка и теоријска питања како би се правилно приступило доградњи рушевина сакралних грађевина са циљем да локална заједница добије простор у коме може да обавља своје активности а да се при томе не наруше правила и начела конзерваторске струке.

Задаци овог рада се односе на анализу пројектантских доградње, конкретно*:*

- да се анализирају теоријски проблеми естетике и конзервације,
- да се дефинишу проблеми који се јављају у послу доградње,
- да се анализирају расположиви методи,
- да се анализирају релевантни елементи старог дела објекта,
- да се специфицирају пројектантске препоруке за нови део објекта,

Методе које ће бити коришћене у овом раду су етичка, естетска, конзерваторска, компаративна и архитектонска анализа (старог и новог дела објекта).

Резултати у овом раду ће бити специфицирани ради употребљивости. Где је то могуће биће урађени графички прилози који појашњавају текст за сваку област појединачно.

Импликације овог рада. Овај рад треба да пружи квалитетан и употребљив материјал ради унапређења постојећег стања у овој архитектонској и конзерваторској области. Пожељно је да се специфицирају опште пројектантске препоруке.

Документација и дискусија

Проблем који се разматра у овом раду није непознат у свету и о њему је дискутовано и разматрано на форуму у оквиру ICCROM-а[1] где су разматрани примери и искуства из више земаља.

Од страних аутора потребно је поменути Валтера Групијуса,[2] Feilden Bernard,[3] Брента Бролина[4] (која анализира изградњу стамбених и јавних објеката у специфичном архитектонском окружењу), Bloszies Charles,[5] Bluestone Daniel,[6] Byard Paul Spencer,[7] Caussarieu Alexandre, Gaumart Thomas,[8] Daniel Maudlin и Marcel Vellinga (уредници),[9] David Karmon,[10] Fairclough Graham, Harrison Rodney и Schofield John (уредници),[11] Feireiss L., Klanten R. (уредници),[12] Frey Pierre и Bouchain Patrick (уредници),[13] Glendinning Miles,[14] Highfield Mr David,[15] Jukka Jokilehto,[16] Kalman Harold,[17] Kostof Spiro,[18] Meadows Robert,[19] Munoz-Vinas Salvador,[20] Orbasli Aylin,[21] Price Nicholas, Talley Jr. M. Kirby., Melucco Vaccaro Alessandra (уредници),[22] Rabun J. Stanley, Kelso Richard,[23] Rapoport Amos,[24] Robert Bevan,[25] Semes Steven,[26] Stipe Robert,27 Stubbs John,[28].

Међутим, тежиште истраживања наведених аутора се заснива на културним и техничким обрасцима и нормативима култура из којих су потекли. Мада су запажања и искуства изнесена у књигама драгоцена и вредна поштовања применљива су у малом

1 Стовел 2004; Stovel, H; Stanley-Price, Killick, 2005.
2 Гропиус 1919.
3 Feilden 2003.
4 Бролин 1983.
5 Bloszies, Hardy 2011.
6 Bluestone 2010.
7 Byard 2005.
8 Caussarieu, Gaumart 2013.
9 Maudlin, Vellinga 2014.
10 Karmon 2011.
11 Fairclough, Harrison , Schofield 2007.
12 Feireiss, Klanten 2009.
13 Frey, Bouchain 2013.
14 Glendinning 2013.
15 Highfield 1990.
16 Jokilehto 2002.
17 Kalman 2014.
18 Kostof 1993; Kostof 2005.
19 Meadows 1986.
20 Munoz-Vinas 2004.
21 Orbasli 2007.
22 Price, Talley, Melucco Vaccaro 1996.
23 Rabun, Kelso 2009.
24 Rapoport 1969; Rapoport 1977; Rapoport 1990; Rapoport 1990; Rapoport 2005.
25 Bevan 2007.
26 Semes 2009.
27 Stipe 2003.
28 Stubbs 2009.

делу на потребе наше културе и практичне проблеме са којима се наше друштво свакодневно суочава (као што је разарање културног наслеђа на великом простору држава наследница СФР Југославије).

Од домаћих атора најпре је потребно поменути текст партријарха Павла,[29] потом радове: Александра Дерока, Ђурђа Бошковића, Бранислава Којића, Слободана Ненадовића,[30] Јована Нешковића,[31] Мишу Димитријевића[32], Ранка Финдрика, Надежду Пешић-Максимовић, Милку Чанак-Медић, Нађу Куртовић-Фолић, Мирјану Ротер-Благојевић, Јелену Божић,[33] Проф. др. Иве Драшкић-Вићановић,[34] др. Душка Кузовића и др. Недељка Стојнића.[35]

Домаћи аутори су се бавили питањима техничких и етичких проблема заштите али не и питањима стављања сакралних објеката у функцију у случајевима када не постоји довољно документације за њихову научну обнову а постоји друштвена или културна потреба за њиховом обновом (као видом заштите од дефинитивног уништења).

Међутим, ни у једном од наведених радова није разматрано стање на терену са тако високим степеном агресије према културном наслеђу православног порекла које спроводи локално становништво других националности као што се то дешава данас на Косову и Метохији. Разарање хришћанске културне баштине се одвија уз прећутну сагласност постојећих власти која је преузела обавезу вршења власти на наведеној територији. Стога, правилно сагледавање уподобљавања рушевина црквених грађевина за савремене потребе захтева хитну и вишеслојну анализу.

Споменик и заједница

Управљање културном баштином. Управљање културном баштином је сложен и комплексан задатак. При томе, теоријска јасан приступ је неопходна основа за сваку оперативну активност на терену, без обзира на услове у којима се спроводи. У дефинисању политике управљања културном баштином треба увек водити рачуна о целовитости људске делатности и историјског простора на датом простору:

„Сваки историјски простор и његово окружење би требало сагледавати у својој целокупности као кохерентну целину чија равнотежа и специфична природа зависе од спајања делова од којих су састављени и који укључују људске активности колико и грађевине, организацију простора и окружење. Сви важећи елементи, укључујући људске активности, колико год скромне, наиме, имају значај у односу на целину која не сме бити занемарена.“[36]

Сакрални споменик: индивидуално или колективно власништво. Архитектонско наслеђе је колективно добро које је нерзадвојни део сваког друштва. Оно се дотиче сваког од нас и претставља богатство друштва као целине.[37]

29 Патријарх Павле 2010.
30 Ненадовић 1980.
31 Нешковић 1986.
32Димитријевић 1986.
33 Божић 2004.
34 Вићановић-Драшкић 2010.
35 Кузовић, Стојнић 2013.
36 УНЕСКО 1976.
37 Риго 2002.

Међутим, у савременој пракси и даље веома често се поставља питање: која група особина неке грађевине или рушевине је индивидуално а која колективно власништво. Као допринос дискусији корисно је потсетити се речи Виктора Игоа:

„У свакој грађевини постоје два елемента: њена употреба и њена лепота. Њена употреба припада власнику, њена лепота свима; ако је руши њен власник прекорачује своја права.“[38]

Споменик - медијски носилац поруке. Међутим, захваљујући напретку технике друштво је почело да обраћа пажњу не само на естетске квалитете који се чувају у споменику већ на низ других елемената грађевине који чине конститутивни елемент грађевине али који, истовремено, могу и требају бити предмет колективног власништва као што су: организација објекта, уникатна или иновативна конструкција, примењени материјали, избор и начин обраде материјала, трагови примењених алата итд. Све наведене особине се налазе у споменику као у неком виду трезора који чува информације драгоцене за савремено и будуће друштво. Са развојем науке повећава се број елемената објекта који постају познати и јасни савременој науци и који постају предмет заштите. На тај начин списак драгоцености споменика сваког тренутка расте. Такође, рушевине споменика носе информације о времену његове изградње и животном веку који је проживео а новосаграђени део о времену у коме је настао, без обзира на начин како је обликован. Стога је потребно наћи начин како да се наведени записи у објекту прочитају и употребе и да се објекат допуни са недостајућим делом како би могао а постане функционални део савременог друштва, не само научни и туристички већ и за свакодневну црквену службу.

Питања архитектонске конзервације

Споменик је више од архитектуре. Споменик је сведок бројних материјалних и нематеријалних процеса који су се одиграли током животног века објекта. У највећем броју примера, поменути процеси су оставили траг на споменику, било преко градње или током његове експлоатације. У том правцу се поставља неколико питања: Да ли информације које су записане у споменику су нам потребне или нису? Како извршити вредновање документације уписане у споменику? Како се одлучити које информације могу да буду трајно изгубљене кроз обнову споменика или његову доградњу ради задовоења савремених потреба?

Стога, треба увек имати у виду да архитектонски споменик из прошлости, нарочито сакралног карактера, у себи садржи много више информација него што их нуди савремена архитектура. Такође, наведене информације нису само архитектонске природе. Стога доградња сакралног објекта мора имати у виду и велику групу информација које су депоноване у архитектонском споменику.

Где су похрањене информације у рушевини. Ради бољег разумевања архитектонског споменика потребно је дефинисати где се у рушевини налазе похрањене поједине групе информација које нису архитектонског карактера. Потом, да ли их је могуће и, уколико јесте, како их очувати током доградње објекта. Да ли очување информација спомеичког карактера захтева рестриктивно понашање током експлоатације дограђеног објекта или не?

Рестриктивност у експлоатацији споменика. Веома често, рестриктивност услед захтева или става конзерваторске струке, постаје тако висока да се најчешће споменик конзервира и презентира као нека врста експоната у полицама музеја. Разлози

38 Иго 1825.

за овакво понашање леже не само у значају архитектонског споменика за културну историју региона већ и недостатку информација које се могу прикупити истраживањем (на терену) за које нема довољно средтава или оспособљенх кадрова. Трошкови очувања споменика у форми рушевине, конзервиране или не, су већи него код објеката који би имали функцију у савременом друштву.

Основни узроци обнове рушевина сакралних грађевина

Због низа разлога који се мењају од случаја до случаја, данас се све чешће јавља потреба да се рушевине сакралних грађевина ставе у функцију. Генерално се могу дефинисати основне три групе које проузрокују захтеве за уподобљавање рушевина за савремене сакралне потребе: а) обнова због потреба локалне заједнице, б) обнова због потреба ширег региона, в) обнова ради заштите објеката од потпуног уништења.

Обнова ради потреба верске заједнице је група захтева којима се уподобљују рушевине за процес свакодневног коришћења верске зајединце. Ова група захтева може да проузрокује велике захвате на споменику, као што су доградња објекта па до мањих преправки као што су изградња грејања, електроинсталација, озвучења у објекту итд.

Обнова ради туристичких и едукативних потреба садрже захтеве ради укључивања рушевина или комплетираног објекта у туристичке или едукативне потребе.

Обнова ради заштите од потпуног уништења се захтева на оним локацијама које су угрожене јер, позната или непозната, лица руше објекат а грађевински материјал са рушевине користе за градњу савремених објеката. У највећем броју случајева овакав поступак се врши како би се уништило култно место из политичких или верских разлога. *Савремено искуство говори да се становништво на чин рушења много ређе одлучује уколико је објекат завршен а не у стању рушевина*.

Рушевине: документ и градивни елемент нове грађевине

Постојеће стање рушевина у значајној мери опредељује даље поступање у обнови грађевине. Историјски слој, који је сачуван у рушевинама, може се посматрати не само као конзерваторски материјал већ и као значајан допринос архитектонској вредности нове грађевине настале доградњом. Посебно, он није део који ограничава креативност архитекте. У пракси већина рушевина је сачувана до 50 до 100 цм изнад коте терена. Структура која је сачувана може у значајној мери да опредељује будућу архитектуру грађевине. При томе, треба посебно истаћи да, геометрија основе споменика не мора да буде и геометрија основе нове, дограђене, грађевине.

Два паралелна облика постојања рушевина. Свака рушевина истовремено постоји на два начина: као самостални објекат и као део веће просторне целине. Живот рушевине као самосталног објекта испоставља мањи број захтева него укљученост рушевине у непосредну околину испоставља другу групу, веома често супротстављених захтева. Стога је неопходно успоставити квалитетан дијалог између корисника и конзерваторске службе. Усаглашавање међусобних интереса мора се спроводити у малим и контролисаним корацима.

Када стати током обнове. Препорука приликом обнове рушевина да се стане када престаје документ а почиње претпоставка односи се на третман споменика. Свакако, приликом третмана споменика треба се придржавати научног приступа. Информације које су презентоване на споменику морају бити поуздане и тачне - не сме се дозволити претпоставка. Једном речју, у поступку обнове споменика свака активност

се мора заснивати на поузданим чињеницама. Обнова која поштује правила архитектонске конзервације мора стати на оном месту где престају чињенице а почињу претпоставке.

Заштитна грађевина. Након конзервирања рушевине, или ради заштите од атмофесрских утицаја, могуће је саградити заштитну грађевину изнад и око споменика. Она би требала бити конструктивно независна од споменика. Заштитна грађевина може бити једноставна, без посебног упуштања у визуелну сарадњу са постојећим објектом, или у визуелној вези са спомеником. Употреба споменика са заштитном грађевином је релативно ограничена на период када то дозвољавају временски услови.

Споменици који се не могу уподобити савременој потреби. Уколико су документи који се налазе на споменику изузетно важни и да би били угрожени услед даље обнове грађевине потребно је зауставити радове и конзервирати грађевину. Свакако, некомплетирана грађевина излаже незаштићени материјал (подове и зидове), ма колико добро конзервиран, атмосферским утицајима те је радове на обнови и санацији потребно радити знатно чешће него код покривеног објекта. Објекат у оваквом стању је могућ за коришћење у сврху сакралних обреда само када то временске прилике дозвољавају.

Доградња рушевина. Услед потребе за функционисањем локалне заједнице или пред непосредном опасношћу уништења споменика који је на нивоу рушевина, са мишљењем да објекат који је функционалан има више шансе да опстане и не буде уништен, могуће је да се споменик кји се налази у форми рушевина догради у недостајућем делу. Првенствено мерило у оцени ове могућности доградње су вредност документације који се чувају у споменику рушевини.

Визуелна веза старог и недостајућег дела објекта. Недостајући део објекта могуће је обликовати на неколико начина у зависности од особина сачуваног дела објекта и потреба пројектног задатка. Могуће је саградити недостајући део објекта на основу аналогија са саучваним објектима и расположивим подацима о објектима истих карактеристика. Могуће је на постојећу основу доградити део који је визуелно потпуно самосталан. Слобода која је у оваквом случају на располагању може да буде у распону од потпуне до ограничене. Међутим, избор приступа зависи од одабраног естетског модела који је на одговорност архитекте.

Конструктивна веза старог и новог дела објекта. Конструкција новог и конструкција старог објекта могу али и не морају бити у вези. Пожељно је да се оствари конструктивна веза два елемента грађевине. На тај начин се интегришу две целине у један систем и поједностављује се архитектонско обликовање. Међутим, више је него честа ситуација да стари део објекта није у стању да носи доградњу (нови део). Такође, конструктивне потребе дограђеног дела могу да захтевају велика разарања на споменику. У таквим случајевима је могуће саградити нову конструктивну структуру која се ослања на сопственим темељима а да при томе не оптерећује постојећу конструкцију у старом делу грађевине.

Урбанистичка и пројектантска питања

Препорука је да се променама у простору не утиче на постојећу социјалну структуру у околини локације споменика. Локална заједница и споменик (рушевине или дограђен објекат) су у снажној вези. Свака интервенција на споменику или изградња објекта имају велики утицај на живот заједнице. Стога се архитекта мора добро информисати о вредностима, организацији и привређивању локалне заједнице. Веома често се мора пре презентације решења обавити консултације са локалном заједницом о

елементима новог решења (јер постоје велике шансе да се предложено решење кроз дискусију са корисницима унапреди и учини бољим). Кроз решења која подразумевају изградњу новог објекта поред рушевина или изградња новог објекта далеко од постојећих рушевина могу се извршити велики поремећаји у урбанистичкој организацији насеља (укида се или генерише ново место у урбанистичкој организацији насеља, генерише нови саобраћај, ствара нова функционална и визуелна жижа, итд.). Стога, приликом избора решења треба водити рачуна о утицајима које изабрано решење има на локалну средину и заједницу.

Циљеви обнове објекта. Циљеви обнове црквеног објекта могу да буду вишеструки: потребе у функционисању верске заједнице (стално или повремено), потребе у изградњи урбанистичке матрице насеља или региона, потребе у очувању културне и архитектонске баштине, итд.

Потреба за квалитетом у обликовању. Квалитетно архитектонско решење доноси вишеструку добит. Црквена грађевина није обичан или неважан објекат у локалној или регионалној мапи. Она је физички и духовни репер. Стога се његој изградњи и обликовању мора приступити са посебном пажњом. Важност архитектуре за друштво је неспорна. Сложеност процеса пројектовања и изградње црквеног објекта намеће потребу повишених захтева према архитекти коме би био поверен посао. Архитекта мора да познаје једнако и историју архитектуре и савремену архитектуру а да посебно буде довољно искусан и зрео да се суочи са веома важним послом изградње духовног средишта неке заједнице. Стога се мора развијати и неговати начело изврсности у обликовању које имплицира начело изврсности архитекте. То не значи да треба именовати декретом појединца коме ће се поверавати предметни посао већ да треба уредити систем избора решења које инсистира на такмичењу и надметању а са циљем избора најбољег решења. При томе не треба изгубити из вида да се не такмиче појединци већ идеје које они предлажу. Процес настанка и порекло идеје је мање важно колико је важан начин избора идеје. На овај начин се обезбеђује да друштво увек добије највећи квалитет у датој ситуацији а појединац поуздано средство развоја и корекције. Наравно, људи који одлучују о избору идеје која ће бити усвојена морају да буду непристрасни и довољно културно и архитектонски писмени.

Континуитет културног места. Приликом доградње сакралне грађевине треба уважавати континуитет културног места који може бити успостављен приликом изградње објекта који се налазио претходно на месту објекта који је предмет пројектног задатка.[39] Поштовање културног места је од пресудног значаја уколико се определимо да ради очувања рушевине поред истих се гради нови црквени објекат. Нови објекат може да успоставља заједници нови режим живота на локацији. На локалном нивоу изградњом новог објекта се успоставља нови просторни и духовни репер док поред њега, у његовој сенци или не, и даље наставља да постоји стари објекат.

Интеграција споменика у заједницу. Било да је у стању рушевина или је дограђен неохподно је да се интегрише у локалну заједницу. Рушевине могу да служе у туристичке или едукативне сврхе док се верска служба у њима не може вршити током неповољних временских прилика. Преседан да се рушевине користе у верске сврхе се може прихватити само као привремено решење. Стога је неопходно од најмање битног до најдрагоценијег случаја тражити начине како да се рушевина интегрише у локалну заједницу. Било које решење се мора заснивати на правилном балансу између потреба конзерваторске струке и локалне заједнице.

39 Шупут 1997.

Презентација споменика. Очување рушевине у стању незавршеног објекта сужава дијапазон намена којим се рушевине могу укључити у живот. Унапређена вредност објекта у коме се може вршити служба је у томе што има вишеструку вредност: може да буде корисна и верској заједници а не само као објекат туристичке привреде. Поред наведеног, треба добро проценити да ли рушевине, ако се оставе да буду презентиране ушраво у таквом стању, могу уопште да служе тој сврси уколико безбедносни и други услови не дозвољавају долазак туриста или посетилаца ради едукације. *У случајевима када је немогуће приступити презентираном објекту а да истовремено није осигурана безбедност локацији (локација је изложена евидентном рушењу) поставља се питање о потреби промене приступа конзерваторске службе*.

Однос естетичких начела старог и новог. Један од могућих узрока неспоразума може да лежи у неусклађености естетских система старог и новог дела грађевине. Истовремено, потребно је формирати грађевину која није једноставан збир два дела већ целина које делује као један хармоничан систем. На рушевини је немогуће мењати или прилагођавати елементе архитектуре. Простор за усаглашавање старог и новог се налази у новом делу објекта. Истовремено, савремени естетски систем дозвољава велики дијапазон у избору обликовних елемената и њиховој материјализацији што олакшава у великој мери посао архитекте.

Историјска слојевитост рушевине већ постоји. Историјска слојевитост на нивоу комплекса за већину објеката већ постоји. У највећем броју примера, црквена грађевина, која је средиште комлекса, поред сопствене слојевитости, је окружена са другим грађевинама које су из различитих временских епоха. Тако временска слојевитост, коју избегавамо на савременој грађевини, је навелико присутна на нивоу локације и непосредног окружења архитектонске целине.

Нивои интегритета грађевине. Архитектонско дело, након извесног времена коришћења, сачувало је или стекло нове вредности које морају бити предмет пројектантске пажње. Подаци из ове групе показују колико је објекат интегрисан у околину, друштво, грађевинско и културно окружење.

Групе интегритета објекта не живе самостално. Грађевина није статичан скуп већ целина која постоји искључиво у међусобној интеракцији наведених група. На овај начин се успоставља динамична интерација која обезбеђује живот објекту. Искључивањем појединих група или појединачних особина значајно се ремети равнотежа „организма“ објекта. Равнотежу можемо насилно нарушавати све док на такав начин производена неравнотежа не доведе до слома система. Задатак архитекуре данас, у активности укључења објекта у савремени живот, је поновно успостављање равнотеже. Могу се груписати у две целине: однос објекта према локацији и однос елемената који формирају објекат међусобно.

Интегритет локације се односи на питање односа објекта и његове ближе и даље околине. Сваку локацију чини низ објеката или догађаја који живе у одређеном односу стварајући спецефичан карактер места. Стога је неопходно установити физичке везе које је објекат стекао са објектима у непосредној околини и нематеријалне везе у којима истовремено учествује. Ова сазнања могу у великој мери помоћи избору архитектонског приступа обнови и њеној физичкој разради.

Визуелни интегритет објекта дефинише елементе који су релевантни за визуелно разумевање објекта. Најчешће су то материјалне чињенице које дефинишу архитектуру грађевине. Оне могу бити општепознате али и специфичне о чему треба видити посебну пажњу. На тај начин се формира основа на коју се касније наносе нови историјски слојеви и посебна вредност објекта – *патина*.

Патина је елемент објекта који може помоћи у разумевању карактера архитектонске основе на коју се ослања нови део објекта (физички и визуелно). Патина даје драгоцену информацију посматрачу шта је старо а шта ново. Она се не може симулирати.

Конструктивни интегритет објекта чува и пружа информације о конструкцији и материјализацији објекта. Оне су драгоцена илустрација о техничком и инжењерском развоју друштва у коме је објекат настао. Веома често садржи, поред низа добрих страна, и велики број заблуда и лоших решења које је архитектура неговала у тренутку градње. Као и добре стране, лоше стране конструктивног решења су елемент који треба на квалитетан начин очувати. Међутим, поред своје документарне вредности његова првенствена вредност је та што чува постојећу архитектонску структуру и служи као ослонац за савремену субструктуру грађевине. Такође, посебну пажњу треба обратити на систем вредновања прикупљених података тако да се постојећим мерилима не вреднују достигнућа времена које су имала сасвим другачија начела.

Функционални интегритет објекта пружа информације о организацији и делатности која се одвија у објекту. Код објеката који имају потребу савремене употребе овај аспект је посебно захтеван. Код сакралних објеката промене у начину коришћења објеката је минималан током времена те посебно не оптерећује ново решење. Поједностављена ситуација не треба да опусти пројектанта.

Закључак

Велики број рушевина црквених грађевина на простору Косова и Меторхије захтева акцију конзерваторске службе на проучавању, конзерваторској обради, заштити од даљег пропадања, излагању за потребе едукације, уређење за потребе туристичке привреде и, једнаковажно, за потребе вршења верске службе. Међутим, живот на терену доноси нове захтеве који траже да се рушевине, без обзира да ли постоји довољна количина информација или не, дограде, на један од за конзерваторску и архитектонску струку прихватљивих начина, како би се могли користити за спровођење верских обреда. Наиме, захтев је да се недостајући део објекта, од нивоа рушевина до здања погодног за вршење службе у свим временским условима.

Рушевине које у себи носе одређену количину веома важних информација за друштво и због тога морају бити сачуване у таквом стању нису предмет овог рада. Предмет овог рада су рушевине чији значај је такав да омогућавају да се на њих обави доградња у тој мери да тако настао објекат се може користити у свим врменским условима.

Према ставу конзерваторске струке објекат може да се догради на основу података о објекту из његовог живота који су јасно и недвосмислено документовани и поуздани. Даље, свака грађевинска активност на обнови објекта мора стати на оном месту где престају чињенице а почињу претпоставке. Уколико не постоје поуздани документи из прошлости недостајући део објекта се може доградити на два начина: или аналогијом са осталим сачуваним објектима сграђеним у истом периоду или у духу савремене архитектуре поштујући основна начела архитектонског обликовања и струке. У оба случаја то је нов објекат само што се користе различита изражајна средства.

Рушевине на које се дограђује нови објекат у себи носе одређени фундус информација које је неопходно сачувати. Оне се односе на обликовне, конструктивне и организационе особине споменика и приликом сваке доградње морају бити сачувани. Стога се, приликом опредељења форме, конструкције и делимичне измена у функцији мора водити рачуна о оним елементима и вредностима старог дела објекта који морају

бити сачувани. Вредности старог дела објекта, кроз нови део објекта, могу бити истакнуте или стављене у други план архитектонским решењима новог објекта.

Појам светог у архитектури код православних народа има низ специфичности због којих се разликује од схватања светог у другим хришћанским гранама. Стога треба бити посебно обазрив у примени свих савремених решења у архитектури, посебно оних која се усвајају из западних или далекоисточних култрних кругова. То не значи у архитектонском обликовању да безусловно требамо да одемо у простор традиционалних решења подржавајући традицију коју веома често слабо разумемо, због низа околности које формирају савременог архитекту. Исто тако не треба без размишљања отићи у пресликавање достигнућа других култура не покушавајући да разумемо потребу која је проузроковала таква решења. Такође, треба тражити решења и одговоре прикладна култури којој припада архитектонски споменик. У тражењу одговора на ова веома важна питања треба да нас води наша потреба, културно место одакле смо пошли и циљ коме идемо или треба да идемо.

Литература

Bloszies Charles (Author), Hardy Hugh (Foreword) (2011) *Old Buildings, New Designs (Architecture Briefs)*, Princeton Architectural Press.

Bluestone Daniel (Author) (2010) *Buildings, Landscapes, and Memory: Case Studies in Historic Preservation*, W. W. Norton & Company.

Brolin, B., (1983) *Архитектура у контексту*, Грађевинска књига, Београд, стр. 3-4.

Byard Paul Spencer (Author) (2005) *The Architecture of Additions: Design and Regulation*, W. W. Norton & Company.

Caussarieu Alexandre, Gaumart Thomas (2013) *Rénovation des façades : Guide à l'usage des professionnels*, Eyrolles.

Daniel Maudlin (Editor), Marcel Vellinga (Editor) (2014) *Consuming Architecture: On the occupation, appropriation and interpretation of buildings*, Routledge.

David Karmon (Author) (2011) *The Ruin of the Eternal City: Antiquity and Preservation in Renaissance Rome,* Oxford University Press.

Fairclough Graham (Editor), Harrison Rodney (Editor), Schofield John (Editor), (2007) *The Heritage Reader*, Routledge.

Feilden Bernard (Author) (2003) *Conservation of Historic Buildings*, Routledge.

Feireiss L. (Editor), Klanten R. (Editor) (2009) *Build On: Converted Architecture and Transformed Buildings*, Gestalten.

Frey Pierre (Author), Bouchain Patrick (Author) (2013) *Learning from Vernacular: Towards a New Vernacular Architecture*, Actes Sud.

Glendinning Miles (Author) (2013) *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*, Routledge.

Highfield Mr David (Author) (1990) *The Construction of New Buildings Behind Historic Facades*, CRC Press.

Jukka Jokilehto (Author) (2002) *History of Architectural Conservation*, Routledge.

Kalman Harold (Author) (2014) *Heritage Planning: Principles and Process*, Routledge.

Kostof Spiro (Author) (1993) *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, Bulfinch;

Kostof Spiro (Author) (2005) *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Thames & Hudson.

Meadows Robert E. (Author) (1986) *Historic Building Facades: A Manual for Inspection and Rehabilitation*, New York Landmarks Conservancy.

Munoz-Vinas Salvador (Author) (2004) *Contemporary Theory of Conservation*, Routledge.

Orbasli Aylin (Author) (2007) *Architectural Conservation: Principles and Practice*, Wiley-Blackwell.

Price Nicholas (Editor), Talley Jr. M. Kirby. (Editor), Melucco Vaccaro Alessandra (Editor) (1996) *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage (Readings in Conservation)*, Getty Conservation Institute.

Rabun J. Stanley, Kelso Richard, (2009) *Building Evaluation for Adaptive Reuse and Preservation*, Wiley.

Rapoport Amos (Author) (1969) *House Form and Culture*, Prentice Hall;

Rapoport Amos (Author) (1977) *Human Aspects of Urban Form: Towards a Man Environment Approach to Urban Form and Design*, Franklin Book Co;

Rapoport Amos (Author) (1990) *History and Precedent in Environmental Design*, Springer;

Rapoport Amos (Author) (1990) *The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication Approach*, University of Arizona Press;

Rapoport Amos (Author) (2005) *Culture, Architecture, and Design*, Locke Science Publishing Co., Inc.

Robert Bevan (Author) (2007) *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books.

Semes Steven W. (Author) (2009) *The Future of the Past: A Conservation Ethic for Architecture, Urbanism, and Historic Preservation*, W. W. Norton & Company.

Stanley-Price, N, (ed.) (2007) *Cultural Heritage in Postwar Recovery*, Rome: ICCROM.

Stipe Robert E. (Author) (2003) *A Richer Heritage: Historic Preservation in the Twenty-First Century*, The University of North Carolina : The University of North Carolina Press.

Stovel, H; Stanley-Price, N; Killick, R. (eds). (2005) *Conservation of Living Religious Heritage*, Rome: ICCROM.

Stubbs John H. (Author) (2009) *Time Honored: A Global View of Architectural Conservation*, Wiley.

Божић, Ј., (2004) *Вријеме у простору, теорија и историја заштите градитељског наслеђа*, Бања Лука: Завод за уџбеника и наставна средства.

Вићановић-Драшкић, И. (2010) Технички и естетички пројект у британској филозофској мисли, *Теорија*, број 1, стр. 99-108, Београд: Српско филозофско друштво.

Гропиус, В. (1919) *Манифест Баухауса*, Вајмар. Преузето: http://bauhaus-online.de/en/atlas/das-bauhaus/idee/manifest. Приступљено 15.11.2013. године.

Димитријевић, М, (1986) *Статичко конструктивни проблеми у заштити градитељског наслеђа*, Београд: Архитектонски факултет.

Иго, В., (1825) Рат рушитељима!, Париз. Преузето из: Шпикић, М., (2006) *Анатомија повјесног споменика*, стр. 68, Загреб: Институт за повјесту умјетности.

Кузовић Д., Стојнић Н., (2013) Очување културне баштне у критичним околностима кроз давање функције споменику (Проблеми и потенцијали на Косову и Метохији) (*коаутор*), Међународни тематски зборник *Традиција, промене и историјско наслеђе, проблеми државности и националног идентитета на Косову и Метохији*, стр. 355-363, Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Ненадовић, С., (1980) *Заштита градитељског наслеђа*, Београд: Архитектонски факултет.

Нешковић, Ј., (1986) *Ревитализација споменика културе*, Београд: Архитектонски факултет.

Патријарх Павле (2010) Која су битна обележја православног храма, *Црква и уметност*, Београд: Издавачка фонадација српске православне цркве.

Риго, Ж., (2002) Медији и културна баштина. Преузето из: *Гласник друштва конзерватора Србије*, број 27, стр. 19-25, Београд: Друштво Конзерватора Србије.

Стовел, Х., (2004) Сакрално наслеђе у функцији: конзевација светог, извештај са форума ИККРОМ-а одржаног под истим називом у периоду од 20-22. октобра 2003. године у Риму, *Гласник друштва конзерватора Србије*, број 28, стр. 14-17, Београд: Друштво Конзерватора Србије.

УНЕСКО, (1976) Препоруке које се односе на очување и савремену улогу историјских простора; Преузето из: Јокилето, Ј., (2003) Конзевација између теорије и праксе, *Гласник друштва конзерватора Србије*, број 27, стр. 9-13, Београд: Друштво Конзерватора Србије.

Шупут, М. (1997) Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету, *Зборник радова Византолошког института*, (36), стр. 155-162, Београд: Византолошки институт САНУ.

Duško Kuzović

UPGRADE OF ARCHITECTURAL SACRED HERITAGE - Architectural, theoretical and ethical issues

The ruins of the church buildings in Kosovo and Metohija region require action on the study of the conservation service, processing, preservation, presentation, and prearrange for presentation and, especially, for the purpose of performing religious services. Life on the field returns to the ruins of the requirements, regardless of whether there is sufficient information or not, renovation or build on one of the conservation of the architectural profession and the acceptable ways of how they can be used for conducting religious ceremonies. More specifically, there is a need to be the missing part of the building upgraded to a condition suitable for ministering in all weather conditions. However, the conservationist profession ruin, which builds and restores the missing part of the building, carry certain holdings information that is essential to preserve. Information relating to the design, structural and organizational characteristics of monuments and during each intervention must be preserved. Therefore, during the determination of form, structure and material of the extension portion of the facility, must take account of those elements and values of the old part of the building that must be preserved. The values of the old part of the building, through the new part of the building, must be highlighted and placed on an equal footing with the new part of the building. This work is devoted to the analysis of the above issues.